

Alapuro, Risto & Liikanen, Ilkka & Smeds, Kerstin & Stenius, Henrik (toim.): **Kansa liikkeessä.** Kirjayhtymä, Helsinki 1987. 303 s.

Kansa liikkui järjestöihin ja järjestöissä

Suomalainen järjestötutkimus vuonna 1988

Viimeisten kahden vuoden aikana Suomessa on ilmestynyt useita historian väitöskirjoja, jotka ovat tuoneet uuden lähestymistavan järjestöjen historialliseen tutkimukseen. Perinteisessä 'suomalais-kansallisessa' historian tutkimuksessa kiinnostus yhdistyksiin on tavallisimmin ollut (a) yhteen yhdistykseen tai yhdistystyyppiin keskittyntä (esim. Martat, SVUL, TUL, SAK, suojeluskunnat jne.), (b) yhtä aluetta koskevaa (esimerkiksi yhdistystoiminta Etelä-Pohjanmaalla) tai (c) jotain historiamme (suhteellisen lyhyttä) kehitysjaksoa (esim. 1870-luvulta suurlakkoon). Usein historian tutkimukselle ovat olleet tyypillisiä useamman em. luonteenomaisuuden kombinaatiot (lyhyt ajanjakso yhdellä alueella; yksi yhdistystyyppi lyhyenä aikaperiodina). Tämä on luonnollisestikin mahdollistanut tarkan ja yksityiskohtaisen kuvan luomisen, mutta usein se on tapahtunut kohteen ja kokonaisuhteiskunnallisen kehityksen suhteiden käsittelyn kustannuksella. Näistä poikkeavaa tutkimustyyppiä edustavat toki hyvin yleisellä tasolla suoritettut katsausluonteiset yhdistyslaitoksen kokonaiskehityksen esitykset (esim. Numminen 1958). Ehdottomia poikkeuksia ovat sellaiset tutkimukset, joissa on pyritty yhdistyslaitoksen kokonaisuutta kattavaan konkreettiin tutkimukseen ajallisesti pitemmällä perspektiivillä valtakunnallisella tasolla (ks. Stenius 1987). Poikkeuksina voidaan myös pitää sellaisia, alussa mainittuja historian tutkimuksia, joissa sosiologisella yhdistysteoretisoinnilla on ollut vaikutusta aineiston käsitteilyä jäsentävänä ja jäntevöittäjänä tekijänä (ks. Sulkunen 1986; Haapala 1986; Kettunen 1986). Näidenkin töiden aikaperspektiivi on painottunut tavallisimmin autonomian aikaan tai katkeaa viimeistään maailmansotien välisen ajanjakson kuluessa. Modernin Teollisuus-Suomen yhdistyslaitos odottaa vielä historian tutkimusta muutoin kuin eräiden yksittäisten yhdistystyyppien osalta.

Valtio-opillinen yhdistystutkimus voidaan karkeasti jakaa kolmeen pääryhmään: (1) osallistumistutkimuksissa on pyritty kartoittamaan järjestötoimintaa osallistumista poliittisen järjestelmän toimivuuden legitimiisyysongelman ratkaisun jne. kannalta (vrt. esim. DETA-projekti; Pesonen & Sankiaho 1979). (2) Toisen ryhmän muodostavat etujärjestötoimintaan ja puoluelaitokseen keskittyneet tutkimukset, jotka ovat olleet suomalaisessa valtio-opillisessa tutkimuksessa varsinkin painottuneessa asemassa. Tutkimus on kartoittanut 'painostusryhmien' (esim. Huuska 1968; Helander 1971; PARDEM-tutkimus) ja puolueiden kehitystä poliittisen kokonaisjärjestelmän osana (esim. Rantala 1982) eri näkökulmista (esim. korpo-

ratismperspektiivistä; vrt. Helander & Anckar 1980). (3) Kolmas ryhmä koostuu varsinaisista yhdistystutkimuksista, joihin voidaan laskea sekä yhdistyksiä että (uusia) yhteiskunnallisia liikkeitä käsittelevät tutkimukset. Suomen yhdistyslaitoksen kokonaisuutensa ei ole valtio-opillisessa tutkimuksessa juurikaan laadittu. Monissa tutkimuksissa yhdistykset on esitetty yleisellä tasolla, demokratian olennaisena elementtinä (vrt. Nousiainen 1980). Viime vuosina yhdistyslaitos kokonaisuudessaan on ollut Borgin ym. PARDEM-tutkimusprojektin kohteena. Pääosin tutkimukset ovat tosin toistaiseksi keskittyneet ay-toimintaan, mutta projektin yhteydessä on suoritettu myös selvitysluonteinen, yhdistysrekisteriin perustuva yleiskartoitus yhdistyslaitoksen kehityksestä v. 1919–1980 (Veteläsuu 1982). Siinä ei myöskään vielä ole hyödynnetty yhdistysteoreettista viitekehystä.

Toinen valtio-opin piirissä yhdistyslaitosta sivuava tutkimuskohde on uusien yhteiskunnallisten liikkeiden ja vihreän politiikan tutkimus, edustavathan uudet liikkeet, vaihtoheitoilikkeet, -projektit jne. yhtä tärkeää osaa ennen muuta 1980-luvun yhdistyskehityksestä. Osa tällä alueella suoritettua tutkimustoiminnasta koostuu opinnäytetutkimuksista (mm. Lamminen, Paloheimo, Jalonen; ks. Siisiäinen 1987). Kokonaisanalyysiin pyrkineitä tutkimuksia ei ole kovin runsaasti (esim. ks. Sankiaho 1985; Hyvärinen 1985; Paastela 1987). Edelleen puuttuu kokonais tutkimus, missä kytkettäisiin yhteen sekä yhdistyslaitoksen kehitys 1980-luvun loppupuolelle saakka että uudentyyppiset järjestäytymisen muodot (nk. uudet yhteiskunnalliset liikkeet, kylätoimikunnat, 'oma-avun' muodot jne.).

Sosiologisessa tutkimuksessa maassamme ensimmäinen tapa käsitellä yhdistyksiä on ollut pitää niitä yhtenä harastusten tai yhteiskunnallisen aktiivisuuden muotona tai elämäntavan osatekijänä. Tyypillistä tähän ryhmään kuuluville tutkimuksille on, että niissä yhdistykset muodostavat (pienen) osan suuremmasta tutkittavasta kokonaisuudesta (esim. Allardt & Jartti & Jyrkilä & Littunen 1958; Kämäräinen 1970; Kasvio 1982).

Toiseen ryhmään kuuluvissa tutkimuksissa yhdistyksiä on tarkasteltu organisaatioteoreettisista lähtökohdista. Tämä tyyppi ei ole Suomessa kovin yleinen (ks. Heinilä 1986). Laajemmin ymmärrettyinä, byrokraatia-, oligarkia- ja korporatismiproblematiikan tarkastelunakin, tähän tyyppiin sijoitettavia tutkimuksia on Suomessa varsin vähän (yleisestä tarkastelusta, ks. Hyvärinen 1985; konkreettisemmista tutkimuksista esimerkkinä, ks. Ilmonen 1984).

Kolmantena ryhmänä voidaan sosiologisessakin tutkimuksessa erottaa yksittäisten yhdistysten tai liikkeiden tutkimukset (ks. esim. Haavio 1965; Alapuro 1973; Kehälinna & Melin 1987; Koski 1987; Ilmonen 1984; Jallinoja 1983; Järvikoski 1982; Rouhinen 1981; Siisiäinen 1987).

Neljäs ryhmä koostuu tutkimuksista, joissa on pohdittu organisoitumisen ja yhteiskunnan luokka-/kerrostuma-

rakenteen välistä riippuvuutta. Näissä tutkimuksissa on osoitettu esimerkiksi Suomen poliittisen ja ammatillisen sitoutumisen korkea luokkasidonnaisuus kansainvälisesti verrattuna (ks. Uusitalo 1985; muutoksista: ks. Siisiäinen 1987). Hyvin harvinaisia ovat tutkimukset, joissa yhdistyslaitoksen kehityksen ja sosiaalisen rakenteen muutosten väliselle suhteelle olisi pyritty antamaan kokonais-tulkintaa. Jäsenyystietoja käyttäviä tutkimuksia ovat olleet Blomin (1971) ja Allardtin (1976) surveyanalyysiin perustuneet tutkimukset. Allardtin tutkimusprojek-tin Pohjoismaita koskevat tiedot ovat vuodelta 1972 (vrt. myös Pestoff 1977). Uusinta tietoa survey-menetelmällä on esittänyt 'Luokkaprojekti' loppuraportissaan (1984; vrt. myös Pesonen & Sankiaho emt.).

Ainoa kokonaisuus yhdistyslaitoksen kehityksestä, jossa se on yritetty kytkeä sosio-ekonomisiin muutos-prosesseihin on Blomin tutkimus 'Associations and political organization of society' (1981), jonka tiedot ulottu-vat parhaimmillaan vuoteen 1976. Tutkimus poikkeaa edukseen useimmista muista yhdistyslaitoksen kokonais-kehitystä selvitteleistä tutkimuksista (vrt. Veteläsuu 1982) siinä, että se ei pysähdy tilastoivan selvityksen tasolle, vaan pyrkii teoreettisesti strukturoidun sosiologisen tul-kinnan antamiseen useista keskeisistä yhdistymislinjois-ta. Yhdistyslinjojen, jäsenmäärien ja luokamuodostu-misen yhteyksien tarkastelussa tutkimus selvästikin antaa aivan uutta tietoa suomalaisesta järjestöodellisuudesta. Yksi tutkimuksen ongelmista on siinä sovelletun teo-reettisen typologisoinnin ja käytetyn empiirisen sekundaarimateriaalin välinen osittainen yhteensopimattomuus.

2. 'Kansa liikkeessä' järjestötutkimuksen aukkojen täyttäjänä

'Kansa liikkeessä' -teos koostuu neljän otsikon alle ryhmitellyistä 16 laajemmasta ja 8 pienoisartikkelista. Kirjoittajia on 15, jotka yhtä sosiologia lukuunottamatta ovat historioitsijoita. Teos on näin ollen laajin ja monipuoli-sin suomalaisia 'kansanliikkeitä' ja järjestöjä/yhdistyk-siä käsittelevää tutkimusta kokoava yleisesitys maassamme. Teokselta on lupa odottaa sitäkin enemmän, kun se on useiden tutkijoiden monivuotisten tutkimusten kootu yhteenveto, jolle 'Kansalaisten järjestäytyminen Suo-messa 1820—1920'-tutkimushanke on muodostanut väl-jän kehysten. Projektin nimi ilmaisee samalla tutkimuk-sen aikaperiodin.

Teos alkaa Risto Alapuron ja Henrik Steniuksen artikkelilla 'Kansanliikkeet loivat kansakunnan'. Siinä, kun-ten eräissä muissakin teoksen artikkeleissa, näkyy sosio-loginen ja historiantutkimuksen hedelmällinen vuorovai-kutus, jota suomalaisesta historiantutkimuksesta kauan sai turhaan hakea. Alapuro ja Stenius esittävät teoreetti-sen 'viitekehysten' suomalaisen järjestötoiminnan tarkas-teluun yhtäältä nk. pienten kansakuntien (ks. Alapuro 1983), toisaalta joukko-organisaatioiden problematiikasta

käsin (ks. Stenius 1987). Suomen poliittisen kehityksen erityispiirteitä selittää luokkarakenteen muutosten ja kan-sallisen kysymyksen lankeaminen yhteen 1800-luvun lo-pulla: »Suomen kaltaisissa myöhäsyntyisissä yksiköissä kollektiivisen toiminnan edellytykset olivat toiset (kun nk. länsieurooppalaisissa 'suurissa kansakunnissa'/MS)... (Luokkahaasteet eivät olleet tulosta niinkään työväen omasta järjestövoimasta kuin kansainvälisistä ristiriidoista ja siitä, miten ne vaikuttivat emävaltioihin. Liik-keet ja järjestöt yhdistävät omassa kehityksessään, 'so-siaalisen dynamiikan' alueella näiden kahden tekijän vä-lisen jännitteen. Siksi ne tarjoavatkin niin hedelmällisen kohteen kansakunnan kokonaiskehityksen selvittämiseksi. Kansainväliset kriisit saattoivat hetkeksi lamauttaa emä-valtion, mikä heikensi poliittisia laitoksia myös vähem-mistöalueilla» (s. 11). Tämä selittää vuosisadan vaihteen kansallisten liikkeiden nopeita muutoksia ja on myös tausta kansalaissodan synnyin yleiselle teoreettiselle tulkinnalle teoksessa.

Samalla tavalla kuin kansallisuusliikkeen selitykseen käytetään 'ulkoisen määräytyvyyden' -periaatetta, seli-tetään myös työväenliikkeen kehitystä, sen radikalisoitumista ja luokkasotaa eräänlaisen 'ajopuuteoriaa' luok-kiin soveltavan mallin mukaan: kansa liikkuu niinkuin teoksen nimessä esitetään, mutta sen symboli teoksessa on Sillanpään 'Hurskaan kurjuuden' Juha Toivola, ei Wuolijoen 'Työmiehen perheen' Kustaa Rantanen, ei edes Linnan 'Täällä Pohjantähden alla'-teoksen Akseli Kos-kela. Teoksessa esiintyvä implisiittinen käsitys rakentei-den ja subjektin välisestä suhteesta onkin kiinnostava ky-symys: siinä ei selvästikään asetuta strukturalististen seli-tysten kannalle, vaan pyritään lähestymään liikkeitä ja niitä kantavia järjestöjä niiden omista näkökulmista kä-sin. Ei myöskään järjestöjä ilmeisestikään pidetä toimi-vina subjekteina (ks. Stenius 1987). Sitä kummallisem-paa onkin, että toimivat yksilöt, 'rahvas', 'kansa', 'työ-väestö' jää teoksessa paljolti objektin asemaan. Tämä on näkökulma useissa artikkeleissa (esim. Salkola), vaikkei niille mitään yhteistä 'viitekehystä' voitaisikaan osoittaa.

Teoksessa hahmoteltu järjestäytymisen jaksottelu on Steniuksen väitöskirjatutkimuksesta (1987; kansakunta-problematiikka Alapuroilta, 1983): (1) 1756—1790: 'Sa-lainen julkisuus' (harvojen salaisten veljeskuntien, mm. Aurora-Seuran aika), (2) 1791—1808: 'Tilaaajajulkisuus' (sivistysseurat, Suomen Talousseura), (3) 'Restaurationi-kauden valtiota tukevat välitysorganisaatiot' (Suomen Piipaseura, paikalliset talousseurat jne.), (4) 1831—1860: 'Uusi patriotismi ja uusi yhdistymisen henki' (SKS, sivistys- ja hyväntekeväisyysseurat; jako homo economi-cuksen ja porvarillisen julkisuuden yhteenliittymiin), (5) 1861—1880: 'Järjestäytyminen liberaalien tasa-arvoisuus-ehtoilla' (luokkaveljeysseuranomien levittäminen ja järjes-täytyminen ylhäältä; VPK:t), (6) 1881—1895: 'Graneltilaisuus eli miten kansan järjestäytyminen sovitettiin fen-nomaanien tahtiin' (kielikysymys, kansan tarttuminen oh-

jiin, raittiusliikkeen keskeisyys, pyrkimykset kansanliikkeiden lähentämiseksi valtion), (7) 1896—1905: 'Järjestäytyminen työväenluokan omilla ehdoilla' (koko kansan tempautuminen liikkeisiin, (8) Suurlakosta kansalaissootaan.

Teoksen ensimmäinen laaja teema-alue muodostuu edellä käsitellystä kansalais-/vapaus-/luokkasotaproblematiikasta. Teoksen päätössanoissa Pauli Kettunen yhdistelee kiintoisesti Suomen historian eri ajankohtia (1906, 1918, 1980-luku) ja historian tutkimusorientaatioita. Kettusen mukaan 1960-luvun murroksessa Arvi Korhosen ym. edustama suomalais-nationalistinen historiantutkimus joutui vaikeuksiin. Se oli nähnyt Suomen historian itsenäistymisen esihistoriana. 1960-luvun historiantutkimus tunnusti 'dahrendorfilaisesti' vallitsevat ristiriidat ja pyrki sen hengessä 'oikeuden tekemiseen vuoden 1918 häviäjille'. Kansalaissoita lakkasi olemasta tabu. »Jos aiemmin menneisyydestä oli haettu yhtä Suomen kansaa, nyt tuli hyväksytyksi tutkia sellaisia menneisyyden ristiriitoja, joiden voitiin katsoa sittemmin ratkenneen ja siten osoittavan kansallista integraatiokykyä» (s. 286). 'Kansa liikkeessä'-teoksessa käsitellään sen Suomen kehitystä, jonka häviämistä 80-luvulla olemme todistamassa: »Hallinnon politisoitumista voimakkaammaksi on osoittautunut politiikan hallinnollistuminen. Valtion interventio talouteen... on kääntynyt talouden interventioksi valtion: valtio välittää ja toteuttaa kansainvälisen kilpailukyvyyn imperatiiveja. Ajatus ristiriitojen hyödyllisyydestä on antanut tilaa yhden veneen ideologialle» (s. 286). Kun autonomian ajalla liikkeet voidaan jäsentää ristiriitaisena jännitteenä ylhäältä tulevan kasvatuspyrkimyksen ja alhaalta tulevan tarpeiden artikuloinnin välillä, näyttää tämä jännite 80-luvulla hävinneen (s. 287).

Toinen laaja temaattinen kokonaisuus, jota useissa teoksen artikkeleista kosketellaan, on poliittisen ja ideologisen organisoitumisen suhte luokkamuodostukseen. Perinteisessä yhteiskuntatutkimuksessa eteneminen on tapahtunut luokista organisaatioihin, mutta viime vuosina kysymys on alettu asettaa (myös toisinpäin (ks. Siisiäinen 1987). Luokkamuodostuksen sosiaalisia ja poliittisia edellytyksiä kuvataan kokoelmassa pohtimalla, millä tavalla kansallinen kysymys strukturoi autonomian ajan luokkamuodostusta (Alapuro & Stenius; ks. myös Hentilän arikkeli urheiluliikkeestä osana organisatorista luokkamuodostusta ja tietoisuuden kasvuprosessia). Ehkä kiinnostavimmat tätä ongelmakokonaisuutta valottavat artikkelit teoksessa juontuvat Irma Sulkusen väitöskirjasta (Sulkunen & Alapuro: raittiusliikkeestä; Sulkunen: varhaisesta naisliikkeestä). Sulkunen osoittaa, kuinka keskiluokan naiset jäsenivät raittiusliikkeen kautta omaa asemaansa ja identiteettiään (s. 157). Keskiluokan naiset eivät asettuneet oman luokkansa miehiä vastaan, vaan heidän rinnalleen. Privatisoimalla kotielämän ja asettamalla moraalinvartijoiksi, »he vapauttivat miehet kapitalistisen tuotantotavan esteettömään, »moraalittomaan»

juurruttamiseen». Tämä tapahtui liikkeen poliittisen ja kautumisen yhteydessä ja merkitsi raittiusliikkeen feminisoitumista (s. 172). Ehkä vieläkin tärkeämmän aspektin avaa raittiusliikkeen tarkastelu yhteydessä varhaisen työväenliikkeen ja -luokan kehityksen ideologisiin edellytyksiin. Varhainen raittiusliike oli yhteiskunnallisten intressien ja sosiaalisen ahdingon artikuloitumista. Se oli ylhäältäkin johdettua, työmiehen ja -naisen kasvattamiseen tarkoitettua liikettä, jolla oli myös spontaani työväenluokkainen intressiperustansa. Liike sai pian työväenluokkaisen jäsenistön, minkä vuoksi sitä Sulkusen ja Alapuron mukaan voidaan pitää ensimmäisenä työväenliikkeenä maassamme. Liikkeen kehityksessä juoppoutta vastustava asenne suuntautui aluksi alkoholilainsäädännön muutosvaatimuksiin, sitten kieltolakivaatimuksiin. Alkoholipoliittiset ja poliittiset kysymykset kietoutuivat pian toisiinsa (äänioikeuskysymys.) Juomalakkoliike v. 1898 (n. 70 000 kirjallista sitoutujaa) opetti joukkoliikkeen keskeisiä muotoja ja vertaantui varsinaisiin lakkoihin. Tästä olikin enää askel siirtymiseen juoppouden vastustamisesta vaatimuksiin sellaisen järjestelmän kumoamisesta, joka synnytti juoppoutta. Tämän liikkeen yhteydessä siihen osallistuvalla työväestöllä alkoi hahmottua kuva kuumisestaan erilliseen, yhteiset edut omaavaan ryhmään, työväenluokkaan (ks. s. 144—). Liikkeen huomattava osa suuntautui työväenpuolueeseen, joka johdonmukaisimmin asetti vallitsevat olot kyseenalaiseksi.

Osuustoimintaliikettä voidaan pitää yhtenä osana taloudellista 'taistelua luokista' (vrt. Mauranen).

Pauli Kettunen osoittaa, kuinka huonosti talous — taloudellinen taistelu ja ammattiyhdistykset — poliittinen taistelu ja työväenpuolue -selitysketju soveltuu suomalaiseen (kaan) työväenliikkeeseen. Työväenliike tavoitti esimerkiksi maalaisköyhälistön, koska se oli poliittinen liike, joka kykeni välittömät alustussuhteet ja ahtaat ryhmäintressit ylittävään toimintaan. Poliittinen liike oli ammattiyhdistysliikettä laajempi työväenliikkeen alkukaudella ja tämä muodosti tärkeän osan suomalaisista erityispiirteistä. Selityksen elementit, jotka soveltuvat myös työväenliikkeen kahtiajakoon, Kettunen etsii taloudellisista oloista, tietoisuudesta ja kulttuurista (yhteisöllisyys).

Suomalaisen kansakunnan kehityksen pitkä ideologisesti valtiollinen linja on teoksen kolmas temaattinen ongelmakimppu. Ideologisella alueella tähän liittyvät keskustelut snellmanilaisuuden luonteesta suhteessa englantilaiseen ja saksalaiseen teoretisointitraditioon (Tuija Pulkkinen) ja liberaalisen ajattelun ohuudesta Suomessa (Turunen). Snellmanilaisuuden ja fennomanian yhteisvaikutus ilmenee valtiollisen ja kansalaisyhteiskunnan koneiston rajaviivan heikkoutena ja jo varhaisena valtion laajenemisena tuskin kehittyneeseen porvarilliseen julkisuuteen. Uskonnollisten liikkeiden alueella samansuuntaisia tendenssejä ilmensi herätysliikkeiden kesyttäminen valtiokirkollisiin uomiin (Heikkilä & Seppo). Sivistryöliikkeessä (ks. Liikanen) ja juhlien sekä mm. niissä käytettyjen

kansallisten symbolien alueella (ks. Smeds) fennomanialle jäi kansalaisyhteiskunnan valtioon ja virkamiehistöön (sen asiamiehinä) kytkevien rooli, jota olemme saaneet todistaa myöhemmänkin historiamme ajan (suoje-luskun-taperspektiivistä, ks. Ahti). Engman laajentaa omassa artikkelissaan tarkastelua ulkosuomalaisten yhdistyksiin, joissa keskeisin osin heijastuvat kotimaan kehitysvaihtelut.

Kaiken kaikkiaan tarkasteltu kokoelma on pääasiassa kirjoittajien aikaisempien tutkimusten yhteenvetoa. Niinpä artikkeleihin sisältyvä uusikin on laajemmista tutkimuksista peräisin. Steniuksen väitöskirjan (1987) ohella kokoelma on kattavin autonomian ajan liikkeitä ja yhdistyksiä koskeva yleisesitys; kansakunta näkyy ainakin korostuksiltaan uudella tavalla liikeperspektiivistä. Puoluehistoriaa on muutoinkin tutkittu varsin laajasti. Kokonaisuuden muodostamista artikkelirakenne toki vaikeuttaa. Kuitenkin autonomian ajan yhdistysmuodostus alkaa, aikaisempien tutkimusten ja nyt käsiteltävänä olevan teoksen ansiosta, olla jo varsin hyvin tutkittua. Itsenäisyyden ajan tilanne on paljon huonompi (esim. suoje-luskunnista, ks. Ahti). Tämä koskee sekä yksittäisiä joukkojärjestöjä että ennen kaikkea yhdistyslaitoksen kokonaisuuden ja valtion suhteita. Sen ongelmakokonaisuuden tutkimistyössä tullaan tarvitsemaan paitsi historioitsijoita, myös historiallisesti orientoituneita sosiologeja ja politiikan tutkijoita.

KIRJALLISUUS

- Alapuro, R.: *Akateeminen Karjala-Seura*. Helsinki 1973.
 Alapuro, R.: *State and revolution in Finland*. Helsinki 1983 (käsikirjoitus).
 Allardt, E. & Jartti, P. & Jyrkilä, F. & Littunen, Y.: *Nuorison harrastukset ja yhteisön rakenne*. Porvoo 1958.
 Blom, R.: Associations and the political organization of society. Theoretical approach and the case of Finland. *Tampereen yliopiston sosiologian ja sosiaalipsykologian laitoksen tutkimuksia* 43. Tampere 1981.
 Blom, R.: Järjestökiinnittymisen luokkaluonteisuus. *Sociologia* 8 (5) 1971.
 DETA-projektin julkaisut.
 Haapala, P.: Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella. *Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia tutkimuksia* 133. Tampere 1986.
 Haavio, A.: *Suomen uskonnolliset liikkeet*. Porvoo 1965.
 Heinilä, K.: Liikuntaseura sosiaalisena organisaationa. *Jyväskylän yliopisto, Liikuntasuunnittelun laitos, tutkimuksia* N:o 38. 1986.
 Helander, V.: *Julkisyhteisöt vaikuttajina*. Hämeenlinna 1971.
 Helander, V. & Anckar, D.: Konsultation av organisationer i finsk politik; en empirisk beskrivning. *Meddelanden från stiftelsen för Åbo Akademi Forskningsinstitut* 1980.
 Huska, V.: *Etujärjestöjen painostuspolitiikka*. Porvoo 1968.

- Hyvärinen, M.: *Alussa oli liike*. Tampere 1985.
 Ilmonen, K.: *Jäsenet ja jäsenten liike*. Tampere 1984.
 Jallinoja, R.: *Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet*. Juva 1983.
 Järvikoski, T.: Uudet liikehännät, uusi terminologia? Teoksessa Toivonen, T. (toim.) *Yhteiskuntatieteiden kentältä. Annales Universitatis Turkuensis, C 34*. Turku 1982.
 Kasvio, A.: *Teollisuustyö ja elämäntapa*. Tampere 1982.
 Kehälina, H. & Melin, H.: *Raportti ammattiyhdistysaktiivisuudesta*. Helsinki 1987.
 Kettunen, P.: Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918—1930. *Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia tutkimuksia* 138. Helsinki 1986.
 Koski, P.: Suomalainen liikuntaseura. Sosiologian pro gradu-tutkielma. Jyväskylän yliopisto, sosiologian laitos 1987.
 Kämäräinen, K.: *Kaupunkilaisten vapaa-ajan käyttö*. Kyselytutkimus Porissa. Vammala 1970.
 Luokkaprojekti: *Suomalaiset luokkakuvassa*. Jyväskylä 1984.
 Nousiainen, J.: 1980. *Suomen poliittinen järjestelmä*. Juva 1980.
 Paastela, J.: Finland's new social movements in a frozen political system. Paper to be presented in the ECPR Workshop »New social movements and the political system». Amsterdam, April 10.—16. 1987.
 PARDEM-projektin julkaisut.
 Pesonen, P. & Sankiaho, R.: *Kansalaiset ja kansanvalta*. Porvoo 1979.
 Pestoff, V.: Voluntary associations and nordic party systems. A study of overlapping memberships and cross-pressures in Finland, Norway and Sweden. University of Stockholm, Department of Political Science. Stockholm 1977.
 Rantala, O.: *Suomen puolueiden muuttuminen 1945—1980*. Helsinki 1982.
 Rouhinen, S.: A New Social Movement in Search of New Foundations of the Countryside: The Finnish Action-oriented »Village Study 76» and 1300 Village Committees. *Acta Sociologica* 24 (4). 1981.
 Siisiäinen, M.: Organizations and the struggle about classes. *Jyväskylän yliopiston Sosiologian laitoksen julkaisuja — Publications of the Department of Sociology, University of Jyväskylä* N:o 38. 1987.
 Stenius, H.: Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott. *Skrifter utgivna av Svenska Literatursällskapet i Finland* Nr 545. Ekenäs 1987.
 Sulkunen, I.: Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin. *Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia tutkimuksia* 134. Helsinki 1986.
 Sankiaho, R.: Vihreiden politiikka. *Politiikka* 27 (3). 1985.
 Veteläso, M.-L.: Yhdistystoiminnan levinneisyys Suomessa vuosina 1919—1980. *Oikeusministeriön lainvalmistelu-osaston julkaisuja* 12. Helsinki 1982.

MARTTI SIISIÄINEN